10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand Travellers Impressions of Samarkand Between 10 and 15th Centuries

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE – Dr. Tuba TOMBULOĞLU

(ORCID: 0000-0001-7685-7594 / 0000-0001-8061-4480)

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - İçişleri Bakanlığı

Öz: Seyahatnameler milletlerin siyasi, sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz, vermiş olduğu bilgiler sayesinde tarihe ışık tutan temel kaynaklar arasındadır. İpek Yolu üzerinde ve Maveraünnehir'in en verimli topraklarından birisi olan Zereşan Vadisi'nde kurulmuş olan Semerkant, 2500 yıllık tarihiyle kadim bir şehirdir. İslam'ın bu coğrafyada yayılmasıyla birlikte 10. ve 12. yüzyıllarda arasında Arap seyyahların ilgisini çeken Semerkant hakkında seyahatnamelerde şehir planları, ticaret, ekonomi ve sosyal hayat hakkında oldukça sık bilgilere rastlanmaktadır. Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Semerkant, Timurlu Devleti'nin başkenti olmuş ve özellikle 15. yüzyılda altın çağını yaşamıştır. Timur'un Osmanlı Devletine karşı Ankara Savaşı'nı kazanmasından sonra batılı devletler de Timurlulara karşı bir merak uyanmıştır. Bu sebeple özellikle 15. yüzyılda Timurlu topraklarında Avrupalı seyyahların sayısı oldukça artmıştır. Gelen seyyahların birçoğu tüccar olarak veya elçilik heyetleriyle birlikte gelmişlerdir. Yapılan seyahatler sonunda Türk tarihinin önceki dönemlerini anlatan kaynaklarda ve Timurlu kroniklerinde bulunmayan kültürel yaşam, şehircilik ve ticaretle ilgili detaylar seyahatnamelerde yer almakta ve tarihe ışık tutmaktadır. Bu çalışmada özellikle Türklerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte 10. yüzyıldan itibaren Semerkant şehrine gelen seyyahların eserlerinde Semerkand ile ilgili anlattıkları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Semerkant, Timur, Ticaret

Abstract: Travelogues are among basic sources for revealing history, with the information they contain about political, social and cultural structures of nations. Samarkand, being on the Silk Road and founded in Zarafshan Valley, one of the most fertile lands of Transoxiana, is an ancient city with its 2500 years of history. After the expansion of Islam in this region, Samarkand attracted interest of Arab travelers in 10th to 12th centuries and lots of information about city plans, trade, economy and social life can be found in travelogues. Samarkand, which has an important place in Turkish history, was also the capital city of the Timurid Empire and lived its golden age in 14th century. After Tamerlane had won the Battle of Ankara against Ottoman Empire, a curiosity aroused among Western states over Tamerlane and Timurid Empire. For this reason, number of European travelers in the lands of the empire considerably increased during 14th and 15th centuries. Many of the travelers has come as traders or along with envoys. As a result of these travels, many details about cultural life, urbanization and trade, which are not covered in Timurid chronicles or other sources on previous periods of Turkish history, appear on these travelogues and shed light on history. In this study, travelogues of Arab and Western travelers, who went to Samarkand especially after Turks converted to Islam beginning from 10th century, will be examined.

Keywords: Travelogue, Samarkand, Tamerlane, Trade

GİRİŞ

Seyahatname bir gezginin ziyaret ettiği belli bir coğrafyaya dair izlenimlerini yazıya aktardığı metinlerdir¹. Seyyahlar kendilerine ilginç gelen olayları aktarırken orada yaşayanların bile fark edemeyecekleri bazı gerçekleri ortaya çıkartabilmişlerdir².

Milattan önceki zamanlardan İslam fetihlerine kadar Semerkand şehrini ziyaret eden Çinli seyyahlara rastlamak mümkündür. İslam ordularının fetihleriyle Semerkand'ı sıkça Müslüman seyyahlar ve coğrafyacılar ziyaret etmişlerdir. 9. yüzyılda başlayan bu ziyaretler Moğol istilasıyla birlikte kesilmiş olup, 1221 yılından sonra Batılı seyyahlar karşımıza çıkmaktadır.

Semerkand, Maverāünnehir'in en verimli topraklarına sahip Zerefşan Vadisinde kurulmuş 2500 yıllık geçmişe sahip bir Türk şehridir. Tarih boyunca Türkistan'ın kültürel ve ekonomik anlamda en önemli merkezlerinden birisi olma özelliğine sahip Semerkand, İpek Yolu üzerinde bulunmaktadır³. Şehir ilk olarak Zerefşan nehrinin güney kıyısında, bugünkü Semerkand'ın kuzey kesiminde bulunan ve yüksek bir mevki olan Afrasyab bölgesinde kurulmuştur⁴. Rivayetler Semerkand'ın kuruluşunu efsanevi kahraman Afrasyab'a dayandırmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Afrasyab'ın kızı Kaz'dan bahsederken bu efsanevi bilgileri aktarır⁵.

Kaynaklarda Semerkand'ı tarih sahnesinde ilk kez Büyük İskender döneminde Marakanda ismiyle görmekteyiz. Büyük İskender, Soğdiana topraklarını M.Ö 330-327 tarihleri arasında egemenliği altına almıştır. Antik dönem yazarları Marakanda'nın Soğdiana'nın başkenti olduğunu söylerler⁶. Şehir hakkında antik dönem Batı kaynakları dışında Çin kaynaklarından da bilgiler bulunmaktadır. Çin kaynaklarında Soğd'da kurulan devlete K'ang-chü, merkezine de K'ang adı verilmiştir. Semerkand'ın M.Ö 5. yüzyılda Yuan Wei zamanında "Si-wan-kin", 7-8. yüzyılda ise "Sa-mo-kien" olarak adlandırıldığı görülmektedir⁷.

Semerkand isminin anlamı kesin olarak bilinmemekle beraber, "kand" kelimesi Türkistan şehirlerinin isimlerinde sıklıkla görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't- Türk'te "kend" kelimesinden bahsederken Semerkand ismi üzerinde durmakta ve bu ismin "Semiz-kend" (zengin, büyük şehir) şeklinde olduğunu söylemektedir. Kaşgarlı Mahmud, "Şehirlerin hepsinin adı Türkçe olan Kend ile yapılmıştır. Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuştur" der⁸. Ancak "kent" kelimesi Türkçe olmayıp Soğdça'dan Türklere geçmiştir.

Marakanda olarak bilinen ama bugünkü yerinin biraz daha uzağında bulunan şehir güvenlik sebebiyle savunulması kolay olan Afrasyab tepesinde kurulmuştur. Şehirle ilgili ilk

¹ M.S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 1998, s.25.

² S. Maden, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37. Erzurum 2008, s.148.

³ İ. Çeşmeli, "Sodglularda Sosyo-Kültürel Yapı ve Sanat", *Mimarlık Dekorasyon Dergisi*, 2007, s.133.

⁴ O. Aydın, "Semerkant", *DİA*, S:36, Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 481-484.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't Türk*, Tercüme: Besim Atalay, C.III Ankara 1985, C. I, 150,s.344, , Saadettin Gömeç, "Divanü Lügati't-Türk'de Geçen Yer Adları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:28, Sayı:46, 2009, s.27;E. Schuyler, *Türkistan*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007, s.234.

⁶ Strabo, *The Geography of Strabo*, V, Çeviren: (H.L. Jones), Harward Univ. Press, 1961, 11.11.4:283;Q. Curtius, , *Historie Van Alexander Den Grooten*, Amsterdam 1764.

⁷ E. Chavannes, *Documents Sur Les Tou-kiue (Turks) Occidentaux*. Petersburg 1903, s.132; E. Chavannes, *Batı Türkleri*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.365; K. Yıldırım, "Türk Menşeli Çin Aileleri-II", *Türkiyat Mecmuası*, C.25/Güz, 2015, s.359-371.

⁸ DLT, C. III, 150,s.344; C. Alyılmaz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, Erzurum, 2002, s.303-311.

kalıntılar I.Antiochos dönemine aittir. Semerkand'da bulunan çömlekler, M.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısına ait olup Ahamenişlere atfedilmektedir⁹.

10. Yüzyıla Kadar Semerkand

Semerkand şehrinin yapılmasında BÜYÜK Hun hakanı Mo-tun'un dolaylı da olsa katkısı bulunmaktadır. M.Ö. 209 yılında tahta geçen Büyük Hun Hakanı Mo-tun, Yüeciler üzerine seferler düzenlemiştir. Bu dönemde Semerkand'da Selevkos'ların Baktriya satrabi I. Diotodos bulunmaktadır. O da Selevkoslardan ayrılarak Semerkand ve Kaşkaderya vahasında Greko Baktriya krallığını kurmuştur. Mo-tun'un Yüecilere yaptığı hücum onları Kansu'daki anavatanlarından çıkararak İli-Çu Havzasındaki ikinci yurtlarına göç etmek zorunda bırakmıştır. Mo-tun'un ölümünden sonra oğlu Lao-Shang tahta geçince Yüecilere büyük bir darbe vurmuştur. Böylece Baktriya bölgesine inen Yüeciler bu bölgeye yayılmışlardır¹⁰.

Semerkand hakkında en erken tarihli bilgileri veren ilk elçilik raporu da Asya Hunları dönemine aittir. Han Hanedanından Wu-ti'nin saltanat sürdüğü M.Ö. 139'da Chang Ch'ien İmparator tarafından büyük düşmanları Hunlara karşı Yüecilerle ittifak kurarak, onları mağlup etmek amacıyla elçi olarak gönderilmiştir. Chang Ch'ien, yanındaki yüzü aşkın kişiden oluşan heyetle yola çıkmış ve Hunların topraklarından geçerken yakalanarak Hun hakanının huzuruna çıkartılmıştır. Hun hakanı, Chang Ch'ien ve yanındaki heyetin maksadını öğrenince, onların gözaltına alınmasını emretmiştir. Böylece Chang Ch'ien on yıldan fazla bir süre Hunların elinde tutuklu kalmıştır. Hun Devletinde iç karışıklık çıkınca bu durumdan istifade ederek kaçmıştır. Ancak doğuya kendi memleketine değil, batıya Ta Yüan'a (Fergana) gitmiştir. Burada çok iyi karşılanmış ve onların yardımıyla K'ang-chü'ye yani Semerkand'ın olduğu ülkeye ulaşmıştır¹¹.

Chang Ch'ien detaylı bir Semerkand tasviri yapmaz, sadece burada yaşayanlarla ilgili genel bilgiler vermekle yetinir. Ona göre "K'ang-chü'lüler'in örf ve adetleri Yüecilere çok yakın idi. Yüecilerin örf ve adetleri ise Hunlarınkine benzemektedir. Burası küçük ve zayıf bir ülke olup, doğu kısmındaki halk Hunların hizmetindeydi¹².

Asya Hunlarından sonra Kök Türk döneminde de Türkistan'ı, dolayısıyla Semerkand'ı ziyaret eden elçi ve seyyahlar bulunmaktadır.

605-616 yılları arasında Semerkand'ı ziyaret etmiş olan Çin elçisi Wei-Tsei, şehir halkı ve onların yaşayışları hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Elçiye göre K'ang krallığının halkı yetenekli tüccarlardır. Bir erkek çocuğu beş yaşına geldiği zaman kitap okutmaya başlarlar, anlamaya başlayınca ticaret eğitimi için gönderilirler. Kâr etmek halkın büyük bir kısmı için mükemmel bir şeydir. Wei-Tsei, şehirdeki ticaret anlayışının yanı sıra kültürel konulara da değinmiştir. Elçinin aktardıklarına göre Semerkand haklı musikiyi sevmektedir. 6. Ayın ilk gününü yılbaşı olarak kabul eden şehir halkı bugün yeni elbiseler giyer, saçlarını ve sakallarını keserek kutlamalara hazırlanır. Bu çerçevede başkentin doğusundaki ormanlığa giderek 7 gün boyunca ata binerek ok atarlar. Bu etkinliklerin 7. gününde bir altın parayı bir kâğıdın üzerine

⁹ A.H. Dani –P. Bernard, "Alexander and His Successors In Central Asia", *History of Civilization of Cental Asia* Vol. II, Unesco Publishing, 1996, s.90; Çeşmeli, agm., s.134.

¹⁰ E.Ç. Mızrak, "Yüeh-Chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XIX, 2014, s.383-84; W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C.VII-VIII, sa.1, İstanbul 1940-42, s.145-46.

¹¹ N. H. Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999, s.5-6.

¹² Ekrem, agt, s.141

koyarlar, bunu vuran kişi bir gün süreyle kral olma hakkına sahip olur. Elçinin aktardığı bir diğer şeyse burada Gök Tanrı inancının hâkim olduğudur¹³.

Aynı yüzyılda Semerkand'ı ziyaret eden bir başka Çinli ise Hsüang-tsang (Hüen-Çang) adında Çinli bir Budist rahiptir. Budizm'in öğretisini tam anlamıyla doğduğu yerde öğrenebilmek amacıyla Çin'in başkentinden Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Bu yolculuk için Hindistan'a giderken ve Hindistan'dan geri dönerken Batı Kök Türklerin hâkimiyetindeki Türkistan'dan geçmiştir. Hsüan-tsang, İpek Yolu üzerinden Tanrı dağlarını aşarak Issık Göl kıyısından Taşkent'e (Çaç) oradan da Semerkand'a ulaşmıştır. 629 yılında Çin'den çıkıp 17 yıl boyunca Türkistan ve Hindistan'ı dolaşan Hsüang-Tsang'ın Soğd bölgesi ve Semerkand ile ilgili verdiği bilgiler ayrı bir önem taşımaktadır. Bu sırada Semerkand ve tüm Maverâünnehir'in içtimai, siyasi, dini ve coğrafi özellikleri ile ilgili verdiği bilgiler, İslam öncesi Semerkand ve çevresini tanımamız açısından çok değerlidir¹⁴.

Hsüang-tsang, kayıtlarında Sa-mo-chien dediği Semerkand hakkında şunları söylemektedir: "Sa-mo-chien memleketi, bin altı yüz-bin yedi yüz "li"¹⁵ kadardır. Doğudan batıya genişlemiştir ancak kuzeyden güneye daralmıştır. Bölgenin başkentinin çevresi 20 li'den fazladır. Sağlam surlarla çevrilidir. Kalabalık bir nüfus vardır. Değişik memleketlerdeki ticari mallar burada depolanmıştır. Toprağı zengin ve verimlidir. Her türlü ürün yetişir. Kalın ağaçları, yeşil alanları, çiçeği ve meyvesi boldur. "Shen" olarak bilinen iyi atları çoktur. Halk diğer bölgelere göre zanaatta üstündür. İklimi ılımandır. İnsanlarının yapısı serttir. Bölge Hu memleketinin merkezidir. Halkı yaşam tarzı ve davranışlar açısından uzak ve yakın halklara örnek olmaktadır. Hükümdarı pervasız ve cesurdur. Komşu bölgeler onun emirlerine itaat ederler. Ordusu ve atları güçlüdür, çoğunlukla ordusu Che-chieh (Çiğil) adı verilen askerlerden meydana gelmektedir. Che-chieh adlı askerler cesurdur ve acımasızdır, ölüme aldırış etmezler. Savaşta hiçbir düşman karşılarında duramaz"¹⁶.

Du Hwai isimli Çin askeri Talas Savaşı sırasında Araplar tarafından esir alınmış ve 751 - 762 tarihlerinde 10 yıl boyunca hapsedilmiştir. Daha sonra Taşkent ve Semerkand'a, oradan da Kuzey İran'dan Irak'a ve Batı Suriye'ye geçmiştir. Basra Körfezinden bir gemiye binerek Hint Okyanusu ve Güney Çin Denizi yoluyla ülkesine dönmüştür. Yazmış olduğu eserinde Talas Savaşı ve Orta Asya hakkında bilgiler vermiştir¹⁷.

Wukong (Wu-K'ung) Çin'in Semerkand elçisi ile birlikte 750 yılında şehre gelmiştir. Ancak burada hastalanmış ve heyetle birlikte ülkesine geri dönememiştir. İyileştikten sonra keşiş olup Kandahar ve Keşmir'de yaşamıştır. 789 yılında Çin'e dönmüştür¹⁸.

Semerkand hakkında bilgiler Arapların bölgeye gelmesinden sonra artmıştır. Ancak Arap akınlarının yoğunluk kazandığı 7. yüzyılın ortalarından 9. yüzyılın ortalarına kadar çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Semerkand, Arap hâkimiyeti sonrasında, Samanoğulları, Karahanlılar, Harezmşahlar ve Moğollar gibi pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Ayrıca Semerkand, Samanoğulları ve Batı Karahanlıların başkenti olmuştur.

¹³ Chavannes, 1903, age, s.132-33; Chavannes, 2013, age, s.82; M. Zeren, Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı Gök-Türkleri Hakkında Bilgiler, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s.16.

¹⁴ Osman Aydın, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar Semerkand Tarihi*, Basılmış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s.27.

¹⁵ 1 Li =576.0 m'dir.

¹⁶ E. Ekrem, *Hsüang-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.126-129; İ.H. Güven, *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi*, Basılmamış YL. Tezi, Çanakkale 2011, s.49-50.

¹⁷ Du Hwai <http://www.silk-road.com/artl/srtravelmain.shtml>

¹⁸ N. Green, *Writing Travel In Central Asian History*, Indiana Univ. Press., 2014, s.8.

10-15. Yüzyıllarda Semerkand

Şehrin Kuteybe b. Müslim tarafından 711 yılında alınmasıyla birlikte Arap ve İranlı seyyahlar da bölgede sıkça görülmeye başlamıştır. 9. yüzyılda Semerkand'a gelen İbn Hurdazbih, Semarkand'ı diğer sıradan şehirler gibi adlandırır, fakat hiç karakterize etmez¹⁹. Semerkand, bu yüzyılın sonunda Samanilerin başkenti olmuştur. Samaniler dönemi şehrin büyümesine, refahın artmasına sebep olmuştur. Semerkand'ın detaylı tarifi ilk olarak İbn'ül Fakih tarafından yapılmıştır. Onun ifadesine göre; Semerkand'ın 4 kapısı vardı: Keş, Çin, Uşruşan ve Demir kapılar. Şehrin çevresi on iki fersah uzunluğunda bir surla çevrilmiş olup surda tahtadan iki kanatlı on iki vardır. Bir kapıdan diğerine bir fersah yol sürer. Surun üzerinde savaş zamanı için binalar ve kuleler vardır. Kalenin sonunda, nöbetçiler için ayrılan iki kapı daha vardır. Nöbetçiler burada yaşarlar. Yazarın anlattıklarına göre Semerkand'da zirai faaliyetler önemlidir. Kaynaklardaki bilgilere göre ekin tarlalarını geçince varoşlara varılır. Semerkand varoşu ve su arkları altı bin dönüm üzerine kurulmuştur. Hisar, Semerkand'ın köylerini, bağlarını ve bostanlarını sarmıştır. İçeri şehre giriş dört kapıdan sağlanır. Semerkand'ın büyük camisi ve iç kalesi bu iç şehirdedir. Sultanın sarayı da buradadır. İç kalenin önünde ve arkasında birer demir kapı vardır. “Yeryüzünde Semerkand'dan daha nezih, daha gökçek, şerefte ve şenlikte daha ileride hiçbir şehir yoktur” denilir²⁰.

10. yüzyıl Arap coğrafyacılarının tasvirlerine göre şehir 5 kat büyümüştür. En kapsamlı açıklama İstahri tarafından yapılmıştır. Şehir kapılarının bu dönemde farklı adlandırıldığını belirten İstahri, kapıların adları; Keş Kapısı- Büyük Kapı, Demir Kapısı – Nevbahar Kapısı, Uşruşan Kapısı- Buhar Kapısıdır der²¹.

Önemli bir ticaret merkezi olan Semerkand'da büyük çarşılar, konaklama yerleri, hamamlar, hanlar, evler bulunmaktaydı. Buranın akarsularının bir kısmı Keş kapısından giren kurşundan yapılmış bir kanaldan şehre girmektedir. Bu kanal yerden yüksek bir kemerden akardı. Kuyumcular çarşısının yanında, çarşının ortasındaki bir yerde taştan yapılmış bir tepe bulunurdu. Bu tepe üzerinde Bakırcılar çarşısı vardı. Nehrin iki yakasında, nehir kumlarının üzerine yapılmış bahçeler vardır. Ayrıca burada Mecusilerden kalma korunaklı yerler mevcuttur. Bu yerleri yaz ve kış Mecusiler korur. Bu sebeple bu Mecusilerden hazine için cizye alınmazdı.

Semerkand, 10. yüzyıldan itibaren Şehristan (asıl şehir), iç kale ve dış mahallelerin olduğu rabad kısmından meydana gelmekteydi²². Şehrin içerisinde kuzey tarafta iki kapısı olan bir kale yer almaktaydı. Bu kalenin içinde ise hapisane ve hükümet sarayı bulunmaktaydı²³. Fakat İbn Havkal eserini kaleme aldığı bu müstahkem yer büyük ölçüde harabe haldeydi. Cuma mescidi iç kalenin batısında idi ve Cuma mescidi ile kale arasında geniş bir yol bulunurdu. Çarşıların toplandığı yerin adı Ra's el-Tak (Kemer başı) olarak biliniyordu. Çarşıların ardından sokaklar ve mahalleler başlardı. Arap coğrafyacılar göre, eğer kalenin en yüksek yerine tırmanılırsa, manzaraya doyulmaz ve bağ-bahçelerden, ağaçlardan, çarşılarından, pazarlardan ve dış mahaldeki/rabad ticaretten ve bolluktan başka bir şey görülmezdi. Onlara göre Semerkand, Maveräünnehir'in limanı ve tüccarların toplanma yeridir. Hanlar ve her çeşit tüccar Rabad'da bulunurlardı. Bu dönemde ticari malların büyük bir kısmı önce Semerkand'a

¹⁹ İbn Hurdazbih, *Yolların ve Ülkelerin Kitabı*, çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s.36-38.

²⁰ İbn Fakih, *Kitab'ül Buldan*, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Haz: Yusuf Ziya Yörük, 2013, Ötüken Yay. İstanbul, s.240-41; W. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (hzl.), Kervan Yayınları, İstanbul 1981, s.110; A. Belenitskiy, İ. Bentoviç, O. Bolşakov, *Srednevokii Gorod Sredney Azii*, Nauka, Leningrad 1973, s.195.

²¹ İstahri, *Mesaliku'l- Memalik Ülkelerin Yolları*, Çev: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 266.

²² Strange, Age, s.463; Barthold, Age, s.88-89; Çeşmeli, Agm, s.62.

²³ Strange, Age, s.463; Barthold, Age, s.91; Çeşmeli, Agm, s.62.

gelir ve buradan diğer bölgelere dağılırdı. Semerkand'ın kâğıdı doğunun her yerinde çok meşhurdur. Kâğıt imalat sanatı Çin'den buraya gelmiştir. Semekand'dan ihraç edilen mallar şöyledir; gümüş renkli giysi ve Semerkandi denilen elbiseler, büyük bakır kazan, uzun boyunlu şişe, çadır, kenevir sicimi ve at koşumudur. Semerkand şehri kölelerin toplandığı yerdir²⁴.

Ayrıca Şehirde Hanefi ve Şafililerin yoğun ders gördükleri medreseler bulunmaktaydı. Burada ilme çok önem verilir, kültürlü insanlara karşı saygı duyulurdu. Semerkand'ta, Nigusak (hangah-i Manavian) denilen Manihesitlere ait bir manastır bulunduğu da kaydedilmektedir. Kaynaklar, Şehir halkının ehl-i sünnet, nezaketli, merhametli, müsamahakâr ve al-i himmetli olduğundan da bahsetmektedirler. Ancak buna rağmen halkında ve havasında yabancılara karşı aşırı bir soğukluk olduğu da vurgulanmaktadır. Mukaddesi, genç kızlarının güzel ama erkeklerinin çirkin olduğunu, ikliminin güzelliğinden dolayı yaz aylarında buranın bir cennet olduğunu söyler.²⁵

1170 yılında Yahudi İspanyol seyyah Benjamin Tudela Semerkand'ı ziyaret etmiş ve burada 50.000 Yahudi'nin yaşadığını ve bunların çok zengin olduklarını kaydetmiştir²⁶.

Arap coğrafyacılarının bahsettiği çarşıların olduğu Ra's el-Tak Meydanının bugün Registan (Kumluk meydanı) olarak adlandırılan büyük meydan olması kuvvetle muhtemeldir. Registan'da sırasıyla Uluğ Bey (1434-1449) adını taşıyan Uluğ Bey medresesi (1417-1427) Şir-dar medresesi (1619-1635), Tilla Kari (1646-1660) medresesi inşa edilmiştir. Char-su olarak bilinen çarşıların olduğu yer günümüzde Şir-dar medresesinin yanında bulunmaktadır²⁷.

13. yüzyılda (1221) şehre Moğollar hâkim olmuşlar ve bu dönemden itibaren şehir giderek eski önemini ve canlılığını yitirmeye başlamıştır. 12-13. yüzyılda Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra su kemerinin yıkılması, şehri sulamadan mahrum bırakmış ve şehir sakinleri tarafından terk edilmiştir. Kale-i Afrasyab'ın bulunduğu yer şehir merkezi olmaktan çıkıp şehir yaklaşık 2.5 km mesafede bulunan bugünkü yerine taşınmış ve yeniden inşa edilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren eski şehristan, şehir merkezi olmaktan çıkmıştı. Bu zamandaki yaşanabilirliğin derecesi 10-11. yüzyıllara göre daha azdır²⁸.

Çin hükümetinin eski bir memuru olan Ye-lü Ch'u Ts'ai, Cengiz Han'ın Harezmi'ye yaptığı seferden bir yıl önce 1218 yılında Cengiz Han'ın hizmetine geçti. Batı seferi sırasında Moğol devletinde önemli görevlerde bulundu. 1226 yılına kadar Türkistan'da kaldı. Ye-lü Ch'u Ts'ai 1221 yılında batıya yaptığı seyahatinde Semerkand'a da uğramıştır. Ye-lü Ch'u Ts'ai, Hsin-ssu-kan dediği şehrin Otrar'ın bin li batısında harika bir şehir olduğunu, buranın toprağının zengin ve bereketli, etrafının ise bahçe ve ormanlıkla çevrildiğini, yoğun bir nüfusa sahip olduğunu, altın ve bakır sikkelerinin deliksiz, tüm malların ölçeklerle tartıldığını, kanallardan akan suları, fiskiyeleri ve havuzları, lezzetli ve büyük kavunlarını, bereketli toprağında yetişen pirinç ve soya fasulyelerini, üzümlelerinden yapılan şaraplarını anlatır²⁹. Ye-lü Ch'u Ts'ai

²⁴İbn Havkal, *Suret El-Arz*, çev Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.373-74; G. L. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s.559-60; Mukaddesi, *Ahsenü't- Takasim*, Selenge Yay., İstanbul 2015, s.283; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, III, Daru's Sadır, Beyrut, c.III, s.410; Kazvini, *Asaru'l Bilad ve Abharu'l-İbad*, Beyrut, s.336; *Hudud Al-Alem*, Translate: Minorsky, London 1937, s.113.

İstahri, a.g.e, s.267-68;

²⁵ Mukaddesi, a.g.e., s.283.

²⁶ M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Oxford University Press, London 1907, s.59.

²⁷ İ. Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi, XV., s.69.

²⁸ Belenitsky, a.g.m., s.232; M.B. Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. Sakarya 2009, s.30.

²⁹ I.Rachewiltz, "The Hsi-Yu Lu By Yeh-Lü Ch'u-Ts'ai", *Taylor&Francis*, Vol.21, 1-128. 1962, s.21-22; M.D. Bretschneider, *Mediaeval Researchers from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1881, s.21-22.

tarafından şehre davet edilen ve 1221-22 yılının kışını burada geçiren Ch'ang-Ch'ung'da Harezmsahlr döneminde Semerkand'ın nüfusunun 100.000 aileden fazla iken Moğol istilasından sonra geriye sadece 1/4'ü kaldığını, Tarlaların ve bahçelerin çoğu Müslümanlara ait olduğunu, şehir yerle bir olduktan sonra sultan için şehrin ortasında yeni bir saray inşa edildiğini, bu dönemde soygunculuğun çok arttığı için bazı önemli aileler nehrin kuzey tarafına çekildiğini belirtir³⁰.

Marco Polo'nun çağdaşı olan Ermenistan Kralı (Kilikya) I. Hayton 1254-55 yıllarında Batu Han'ın Kafkasya'daki topraklarını ve Mengü Hanın Başkenti Karakurum'u ziyaret ederek Semerkand, Buhara ve Tebriz üzerinden ülkesine geri dönmüştür. Hayton, Hristiyanlık inancına sıkı sıkıya bağlı Tatarlardan bahseder³¹.

8 Nisan 1259 tarihinde Ch'ang Te adlı Çinli seyyah Semerkand'ı ziyaret ederek buranın çok büyük ve kalabalık olduğunu, her yerde yasemin ve güllerin açtığını aktarmıştır. Şehrin batısında insanların üzüm, pirinç ve sonbaharda ettikleri buğdayı yetiştirdiklerini belirtmiştir. Seyyah, "Burada Çin'de bilinmeyen birçok şifalı bitki üretilir ve bu bitkiler hastalıkları iyileştirmede çok etkilidir. Bu bitkilerden birisi A-rh-dji dir. Atların ülserini iyileştirmede yardımcıdır. A-si-rli adlı bitki plasenta vakalarında yararlıdır. Nu-k'o-sa-rh keskin silahların verdiği yaraları iyileştirir"³² der.

1275 yılında Kubilay Han'ın sarayına konuk olan Marco Polo, şehri bizzat görmemiş olmasına rağmen, Nasturi Hristiyanlardan duyduklarını aktarır. St. John Baptis (Hz. Yahya) kilisesinin hala mevcut olduğundan bahsederek halkın bir kısmının Müslüman bir kısmının ise Hristiyan olduğundan, ancak iki kesimin de ilişkilerinin iyi olmadığından, bir birleriyle çatışma halinde bulunduklarından, ayrıca şehrin hala güzel bahçelerinin olduğundan ve her türlü meyvenin yetiştiğinden bahseder³³.

1325 yılında Fas'ın Tanca kentinden yola çıkan İbn Battuta, 1332-33 yılları arasında Semerkand'a gelir. İbn Battuta, şehri Moğolların tahrip etmesinden dolayı surları ve kapıları olmayan, fakat harabelerin labirentinden yükselen birkaç meskûn evin bulunduğu bir yer olarak anlatır. Semerkand'ı, dünyanın en büyük, en güzel ve kusursuz şehirlerinden birisi olarak tanımlar. "Kassar'ın suyu diye bilinen bir nehrin kenarına kurulmuştur. Kıyılarında su dolapları vardır; nehir çevredeki bahçeleri bu su dolapları sulamaktadır. Şehirliler ikindi namazından sonra gezinmek ve rahatlamak için bu nehrin kıyılarına gelirler. Orada oturacakları özel oturaklar ve yükseltiiler vardır. Meyve ve diğer yiyeceklerin satıldığı dükkânlar art arda sıralanır. Irmak kıyısında şehir halkının bir zamanlar ne denli çalışkan ve hırslı olduğunu gösteren büyük köşkler ve kasırlar bulunur. Şimdi çoğu haraptır. Şehrin büyük kısmı da öyledir. Ne surları ne de kapıları var bu şehrin! İç kısımlarında bahçeler var sadece. Semerkandlılar iyi huylu insanlardır; yabancıya karşı şefkat ve sevgiyle yaklaşır" diyerek şehrin sosyal yaşamını anlatan İbn Battuta, Şah-ı Zinde adlı yapıya da eserinde detaylı bir şekilde ilk kez yer veren seyyahdır. Şah-ı Zinde olarak bilinen Kuthem b. Abbas b. Abdülmuttalib'in şehir dışında mezarı vardır. Kuthem b. Abbas bu şehrin fethi esnasında şehit düşmüştür. İbn Battuta zamanında Semerkandlılar her pazartesi ve cuma gecesi bu kabri ziyarete gelirlerdi. Müslüman olmayan Tatarlar bile burayı ziyarete geldiklerinde büyük

³⁰ Bretschneider, age, 76-81.

³¹ Bretschneider, age, 164-171; H. Yule, - H. Cordier, H., *Cathay and the Way Thither, Being a Collection of Medieval Notices of China*, Vol. I, London 1915., s. 128,158-59.

³² Bretschneider, age, s.131.

³³ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, Çev: Ömer Güngören, Yol Yay. İstanbul 2017, s.45; E. Schuyler, *Türkistan, Paradigma Yayınları*, İstanbul 2005, s.236.

adıklar adarlar; sığır, koyun, dirhem ve dinar getirirlerdi³⁴. Şah-ı Zinde'nin yanındaki cami Emir Timur tarafından yaptırılmıştır. Şah-ı Zinde'nin tuğladan yapılmış büyük kemerli bir kapısı vardır. Duvarları beyaz, açık mavi ve koyu mavi mozaik çinilerle kaplanmıştır. Burası Türkistan'daki en güzel yapılardandır. Kemerli kapıdan yukarı çıkan uzun merdivenleri vardır. Küçük türbelerin her birinin yanında da küçük camiler vardır. Duvarlarda Kufi harflerle Kur'an'dan ayetler bulunur³⁵

14. asrın sonlarına kadar Moğol hanedanlarının mücadeleleri ve bölgedeki karışıklıklar yüzünden sıkıntılı bir dönem yaşayan Semerkand'a yaklaşık bir asır boyunca seyyahlar uğramamış görünmektedir. Emir Timur'un (1336-1405) 1371 yılından itibaren Maverâünnehir'in kalbi, İpek Yolu'nun kadim şehri Semerkand'ı başkent yapmasıyla birlikte şehir, hiç kuşkusuz tarihinin doruk noktasına erişir. Emir Timur, bütün dünyada fırtınalar estirerek birçok yeri yıktıktan sonra Semerkand'da muhteşem bir başkent inşa etmiştir. Kendisini, Semerkand'ı "dünyanın merkezi" ve "cennette benzer" yapmaya adanmıştır. Emir Timur, onu çağının incisi yapabilmek için, fethettiği bölgelerden binlerce zanaatkârı, sanatçıyı, yapı ustasını buraya yerleştirmiştir. Şehrin çevresine yeni birçok yerleşim yeri inşa ettirerek bunlara Kahire, Şam, Bağdat adlarını vermiştir. Kahire, Şam, Bağdat eskiden beri bölgenin en kudretli devletlerinin başkentleriydi. Ancak Emir Timur için Semerkand'ın yanında bunlar birer kasabaydı³⁶. Avrupa'nın Rönesans'ı neredeyse Timurlu Devletinin hükmettiği zaman dilimine denk gelmekteydi ve aynı zaman diliminde Maverâünnehir'de de Timurlu Rönesans'ı yaşanmaktaydı. Ancak bu Rönesans'ın en büyük sonuçlarından birisi şüphesiz Maverâünnehir ve Horasanın kültürde, sanatta ve dilde daha önceki dönemlerinden de fazla bir şekilde Türkleşmesi idi.

Emir Timur'un gücü sadece askeri zekâsından, yaptığı fetihlerden ve acımasızlığından ileri gelmiyordu. Onun gücüne güç katan şeylerden birisi şüphesiz fethettiği ülkelerden Semerkand'a getirdiği ilim adamları, mimarlar, nakkaşlar ve zanaatçılardı. Başlattıkları mimari akımlarla, şehircilik ve estetik anlayışlarıyla, kurdukları Baysungur Akademisiyle, astronomi okuluyla, Behzat ekolüyle ve dönemlerinde Çağatayca'nın ön plana çıkmasıyla Emir Timur ve mirasçıları tüm Türkistan'a ve dünyaya devasa bir medeniyet bırakmıştır.

Emir Timur'un hâkimiyeti altında olan Semerkand'a gelen ilk seyyah Johannes Schiltberger idi. 1396 yılında yapılan Niğbolu Meydan Savaşı, Türklerin büyük zaferiyle neticelenmişti. Rivayete göre sayıları on binleri bulan esirler bulunuyordu. Münihli Johannes Schiltberger'de bu savaşa katılıp esir olanların arasındaydı. Schiltberger, birçok esirle birlikte Gelibolu üzerinden o zamanki başkent Bursa'ya sevk edilmiştir. Yıldırım Bayezid, esirlerden bir kısmını zaferinin işareti olarak dost gördüğü hükümdarlara gönderiyordu. Schiltberger de Mısır'a Sultan Berkuk'a gitmesi gereken esirlerdendi. Ancak ayaklarında çıkan yaralar sebebi ile gönderilemeyen tutsak, 30 Eylül 1396'dan 30 Temmuz 1402'ye kadar Sultan Bayezid'in emrinde kalmış, Ankara Savaşı'ndaki yenilgi üzerine Emir Timur'un tutsakları arasına girmiştir³⁷. Schiltberger her ne kadar Semerkand hakkında detaylı bilgi vermemiş olsa da Emir Timur'un hâkim olduğu ülkenin Çağatay ismi taşıdığını ve başkentinin ise ihtişamlı

³⁴ Strange, age, s.560; *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev: Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s.540-41.

³⁵ Schuyler, age, s.246.

³⁶ A. Semerkandi, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma'i Bahreyn*, (Ed. A.Kayumov M.Ali)(trc. Asaniddin Urunbayev), Taşkent: Özbekistan, 2008, s. 424,475,904; İbn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s.101; Yakubovsky, *Semerkand*, Yay. Haz.: İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018, s.16; V. Fourniau, "Yeni Bugün, Yeni Geçmiş", *Timur'un Vaha Kenti: Semerkand*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.11; K.Z. Bilici, "Asya Rönesansı: Timurlu Çağı'nın Mimarlık Mirasını Anlamak", *Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, 9 (2), s.8.

³⁷ J. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.11.

Semer kand olduğunu belirterek, konuştukları dilin yarı Farsça, yarı Türkçe özel bir dil olduğunu söylemesi açısından önem arz etmektedir³⁸.

15. yüzyılda Semer kand hakkında en önemli bilgileri bizlere ulaştıran seyyah olarak Kastilya Kralı Henri III tarafından Emir Timur’a elçi olarak gönderilen, Madridli asil bir aileden gelen Ruy Gonzlez de Clavijo’yu grmekteyiz. İspanyol elçinin Emir Timur’un yanına gnderilmesinin asıl sebebi Ankara Savaşıydı. Birkaç yıl ncesine kadar kendisinden korkuyla bahsedilen Emir Timur, Ankara Savaşından sonra Batılı kaynaklarda Hristiyanlığın cn alan kişi olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Emir Timur’un Yıldırım Bayezid’ı Ankara’da yenerek esir etmesi haberleri Batı’da sevinçle karşılanmıştı. Batılı devletler, Ankara Savaşı sonucuna bakarak Niğbolu’da kaybettikleri prestiji yeniden sağlamak adına Trklere karşı yeni bir Haçlı seferi ilan etmeyi tasarlıyorlardı. Ankara Savaşı, Avrupa’nın değişik lkelerinde ortak bir heyecanla karşılanmıştı. Onlar için Emir Timur, Hristiyanlara acımasızlık yapan Mslmanlara karşı Tanrının gnderdiği ilahi bir kamıydı. Bu sebeple Clavijo’nun grevi onu Hristiyan ordusuna katarak Osmanlılar zerine yeniden hcum etmeye ikna etmektir. Ancak elçinin bu konudaki çabası sonuçsuz kalmıřtır³⁹. Clavijo, 1402’de Kadis’ten hareket ederek Anadolu, Azerbaycan, İran ve Horasan gzerghını kullanarak 1404’te Semer kand’a varmıştır. Clavijo’nun seyahatnamesi, Timurlu Devleti adına vermiş olduğu bilgiler açısından nemli bir ana kaynak durumundadır. Devlet geleneği, teşkilatlanma, hukuk, saray merasimleri hakkındaki bilgilerin yanı sıra, Emir Timur’un mizacı ve son zamanları hakkında da değerli bilgiler eserde mevcuttur⁴⁰.

Clavijo, Semer kand’da  ay kalmış ve Emir Timur’la beş kez bir araya gelmiştir. şehirde kaldığı sre boyunca Semer kand’ın drt tarafı bahçeler ve evlerle çevrilmiş caddelerini, meydanlarını tanıma fırsatı bulan Clavijo, Emir Timur’a Kastilya’dan getirdikleri mektubu ve hediyeleri vermek zere saraya gitmesini ve burada grdklerini en ince ayrıntısına kadar aktarmıştır. Timur’un huzuruna çıktıkları anı, diğer lkelerin elçilerine karşı uygulanan diplomasiyi ve burada kurulan sofraları, Emir Timur’un katıldığı eğlenceleri de notlarına eklemiřtir⁴¹. Clavijo, Emir Timur’un saraylarını, Bağ-ı Dilgşa ve Bağ-ı Nev’in eşsiz gzelliğini, bahçelerini, byk ve grkemli otağıyla, ordughını, hazinesinin en gzel en nadide parçalarını nasıl hayranlıkla seyrettiğini syler⁴².

Elçi şehre gelirken Emir Timur’un gcn ve iktidarının byklėn gstermek için uyguladığı bir yntem hakkında şunları sylemektedir. “Timur’un kendisi bu ırmağın stnden geçtikçe bir kpr kurulmakta, o kpry geçtikten sonra yıkılmaktaydı. Irmağı geçmek isteyen başkaları ise, kayıkla geçmekte zorluk çekmekteydi”⁴³ der.

Semer kand’ın başkent yapılmasını byk sulama kanallarının ve kprlerin inşası, eski yolların tamiri ve yenilerinin yapımı, pazarların kurulması, saray, medrese, camilerin inşası takip etmiştir. Bu, Semer kand’ın tm tarihi boyunca grdė en yoğun inşaat çalışmasıdır. Yapılan tm bu işler için muazzam insan gc sevk edilmiştir. Emir Timur, fethettiği Altın

³⁸ Schilterberger, age, s.115.

³⁹ M.ř. Yksel, “Timur’un Ykselişi ve Batı’nın Diplomatik Cevabı 1390-1405”, *Selçuk niversitesi Trkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18, 2005, s.239; A.T. zcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar," *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 33, s. 55, Ankara 2004, s. 24-25.

⁴⁰ Selim Serkan kten, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, *Eskişehir O.G. Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2017, 18(2), s.138.

⁴¹ Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’ten Semer kand’a Seyahat*, ev:mer Rıza Doğrul, Kpr Kitapları, İstanbul 2016, s.165-171.

⁴² Clavijo, age, s.171-175.

⁴³ Clavijo, age., s.165.

Orda, Horasan, Azerbaycan, Fas, Kirman ve Mezopotamya'daki ülkelerin zanaatçılarını ve ailelerini Semerkand şehrinin üretim gücünü arttırmak için buraya zorla getirtmiştir⁴⁴. Clavijo'nun tahminine göre yüz elli binden fazla insan şehirde bulunmaktaydı. Dünyanın en yetenekli sanatçılarını başkentine toplayan Emir Timur, Anadolu'dan tüfekçileri, kuyumcuları ve mimarları getirtmişti. Semerkand'da her meslek grubundan insanlar bulunuyordu. Semerkand çarşıları mallarla dolup taşıyordu. Rusya ve Tataristan'dan deri ve keten, Çin'den dünyanın en güzel ipeği, Hotan'dan elmas, yakut, inci ve baharatlar gelirken; kasaplar değişik av etleri satıyor, çarşılar erkenden açılıp gece yarısına kadar çalışıyordu. Kente durmadan mal yüklü kervanlar girip çıkıyordu. Clavijo merak ettiği için, Çin'den gelen bir kervanda bulunan develeri saymış ve sekiz yüz deve olduğunu görmüştür⁴⁵. Eskiden İpek Yolu'nun en görkemli şehirlerinden olan Semerkand bu dönemde canlılığını tekrar yakalamış gibi görünüyordu.

Semerkand'da ülkeye yığınla gelen malların depolanacağı yer bulunmuyordu. Clavijo'nun şehirde bulunduğu zaman Emir Timur, şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan bir cadde inşa edilmesi emrini vermişti. Bu caddenin her iki tarafında da dükkânlar yapılacak, bütün ticari ürünler burada satılacaktı. Gece gündüz çalışılarak yapılan bu büyük ve üstü kapalı çarşı yirmi günde tamamlandı. Emir Timur'un, Şehr-i Sebz'de inşa ettirdiği görkemli Ak Saray'ın taç kapısında bulunan "Gücümüze inanmıyorsanız yaptırdığımız binalara bakın" sözlerini kanıtlar niteliğinde eşsiz binalar Semerkand'ın her köşesinde hızla yükselmisti⁴⁶.

Şehrin batısında yüksek olmayan bir tepenin üzerinde kale bulunuyordu. Kalenin içinde ise banka işlevi gören dört kat yüksekliğinde Kök (Gök) Saray bulunuyordu. Clavijo burayı da görmüştür. Babür hatıratında Kök Saray için şunları söylemektedir: "Timur soyundan tahta oturan her şehzade burada tahta çıkar ve aynı şekilde tahta göz dikenler de hayatını burada kaybederlerdi"⁴⁷. Clavijo Semerkand'da bulunduğu sırada yapımı süren iki yapıyı gezme fırsatı da buldu. Bunlardan birisi Timur Cami (daha sonra Bibi Hanım ismini alacak) diğeri de Muhammed Sultan Cami (Timur'un türbesinin olacağı yer, Gur Emir adını alacaktır) dir⁴⁸.

Emir Timur, Bibi Hanım Türbesi'nin yapımında caminin girişini çok alçak bularak yıkılmasını emretmiştir. Clavijo, artık çok zayıf olan ve yürüyemeyen Emir Timur'un tahtırevanda taşındığını görmüştür. Buna rağmen sabah akşam buraya gelerek inşaatı izliyor, hatta köpeklere kemik atar gibi çalışanlara et parçası atıyor bazen de işçileri teşvik etmek için üzerlerine para serpiyordu⁴⁹.

1414 yılına gelindiğine Timurlu hükümdarı Şahruh'a Çin İmparatoru Yung-lo tarafından Ch'en Ch'eng isimli bir elçi gönderilir. 3 Şubat 1414 yılında Çin'den ayrılan Ch'en Ch'eng 30 Kasım 1415'de Pekin'e geri döner. Elçi, Şahruh, başkent Herat ve ülkenin diğer şehirleri hakkında hazırladığı notlarını rapor halinde İmparatora sunmuştur. Raporda Timurlu medeniyetinin büyüklüğünü gösteren çok önemli tespitler yer almıştır. Ayrıca Timurlu sarayındaki gözlemleri ve halkın yaşamı ile ilgili elde edilen bilgiler Timurlu kültür hayatının incelenmesi açısından oldukça dikkate değerdir. Ch'en Ch'eng'in Semerkand'a dair gözlemleri

⁴⁴ Yakubovsky, age, s.7-8.

⁴⁵ L. Kehren, "Semerkand'da Bir İspanyol", *Timur'un Vaha Kenti: Semerkand*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 43; M. Alpargu, "Sefaretnamelerin Bilgileri Işığında Timurlular Zamanında İpek Yolu", *Uluslararası "İpek Yolu"nda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası*, Bilgi Şöleni, Türk Ocağı Gen. Mer. Ankara 2013, s.4; Clavijo, age, s.211-13.

⁴⁶ Yakubovsky, age, s.14-15; Clavijo, age, s.204-5; Bilici, agm, s.5.

⁴⁷ Babur, *Babürname*, Çeviren. Reşit Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınları İstanbul 2006, s.187; Schuyler, age. s.253.

⁴⁸ Yakubovsky, age, s.43; Clavijo, age, s.202-204; Kehren, agm, s.4.

⁴⁹ Clavijo, age, s.206; Kehren, agm., s.4.

daha çok ticarete yönelik olmuştur. Bu da dönemin iktisadi yaşamını anlamamız açısından değerlidir.

Semer kand'da dikey, yatay caddeler ve sokaklar çoktur. Dükkânların sıkışık olduğu, ancak batıdan gelen yabancıların burada alışveriş yaptıkları, gümüş paranın kullanıldığı, bu paraların Semer kand'da basıldığı ve Herat'tan gelenlerin de bu paraları kullandığı belirtilmektedir. Alışverişte genel olarak gümüş para kullanılır. Bu para Tenge diye adlandırılmaktadır. Daha küçük olan sikke ise dinardır. Dinar 3 gram ağırlığındadır. 1.6 veya 1.8 gram ağırlığındaki bakır puldan da söz etmektedir. Ch'en Ch'eng'in anlattığına göre, darphanede basılıp mühürlenmiş paralar kullanıma sunulur, ticaret de bu paralarla yapılır. Ülkede vergi onda iki oranındaydı ve alışverişte alıcı vergi öderdi⁵⁰.

15. asrın son çeyreğinde Venedik sarayı tarafından Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı kıskırtmak için görevlendirilen tüccar Josaphat Barbaro vazifesinde başarılı olamamıştır, ancak Doğu Anadolu'ya, İran'a, Maveranünnehir'e ve Kafkaslara gidecek olan seyyahlara bu beldeler hakkında yol gösterecek bilgiler bırakmıştır. Barbaro, Semer kand'a geldiği dönemde burası hala Çağatay ülkesiydi. Bu dönemde Semer kand'ın nüfusunun hala kalabalık olduğu ve şehrin büyüklüğünü koruduğu seyyahın notlarından anlaşılmaktadır. Çin, Hıta ve Maçin'den gelen tüccarların ve yolcuların uğrak noktası olan şehirde porselen kapların imal edildiğini, çeşitli ülkelerden mücevher, ipekli ve ipekli olmayan kumaşları taşıyan kervanların şehre uğradığını nakleder⁵¹.

SONUÇ

Tarihi İpek Yolu üzerinde kurulmuş olan Semer kand, tarih boyunca seyyahların uğrak yeri olmuştur. Milattan önceki dönemlerden itibaren bölgeyi yakından tanımak isteyen Çin diplomatik temaslarda bulunmak üzere defalarca elçi göndermiştir. Arap coğrafyacıları şehrin coğrafi konumundan bahsedip, kale ile ilgili detaylı bilgi vermişlerdir. Afrasyab bölgesinde kurulup Soğdların başkenti olduğu dönemde ve Samanilerin hüküm sürdüğü 10. yüzyılda Semer kand en görkemli günlerini yaşamıştır. 1221 yılında Moğolların şehri tahrip etmesiyle tüm görkemini kaybetmiş, Emir Timur'un Semer kand'ı bir vaha şehri yapmasıyla tekrar eski ihtişamına kavuşmuştur.

Moğol akınından bir yıl önce Ye-lü Ch'u Ts'ai şehrin güzelliğinden bahsederken, bir yıl sonra gelen Ch'ang-ch'ung ise nüfusun ne kadar azaldığını anlatmaktadır. 14. yüzyılda gelen İbn Battuta, Semer kand'ın coğrafi özellikleri, toplumsal yapısı, geleneklerinin yanı sıra mimarisi ile de ilgili ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Batılı seyyahların Semer kand'a gelme amaçları genellikle siyasi bir tehlikeye karşı hükümdarı ikna etme amaçlı olmuştur. Görevlerini başarıyla tamamlayamaları da çok detaylı gözlem yapma şansı yakalamışlardır. Batılı seyyahların eserleri günümüze kadar gelen en değerli kaynak niteliğini taşımıştır. Kuşkusuz Semer kand ile ilgili en detaylı bilgileri Clavijo vermektedir. Ancak Ch'en Ch'eng'in şehrin ticari etkinliği ile ilgili verdiği bilgiler de göz ardı edilemez. Seyyahların tümü, şehrin

⁵⁰ G. Çandarlıoğlu, *Orta Asya'da Timuriler*, Çin'de Ming Münasebetleri Ch'en Ch'eng Elçilik Raporları, İstanbul Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1995, s.49,57; Alpargu, agm., s.8-9; A. Burton, "Son Kervan Ateşleri, Timur'un Vaha Kenti", *Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semer kand*, 1400-1500, Derleyen: Vincent Fourniau, Çev: Ali Berktaş, İstanbul 2005, s.100-101.

⁵¹ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviren: Tufan Gündüz, Yeditepe Yay. İstanbul 2016, s. IX-XV, 81.

ihtişamını, mimari eserlerini, bereketli topraklarını ve ticari önemini vurgulamış ve kalenin etkileyciliği konusunda hem fikir olmuşlardır.

Netice itibarıyla gerek elçilik görevinde bulunanlar gerekse bölgeye gelen seyyahlar tarafından meydana getirilen raporlar Semerkand tarihini araştırmada, özellikle siyasi, kültürel ve iktisadi çalışmalar başta olmak üzere pek çok alanda, araştırmacılara değerli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adler, M.N, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Oxford University Press, London 1907.
- Alpargu, Mehmet, “Sefaretnamelerin Bilgileri Işığında Timurlular Zamanında İpek Yolu”, *Uluslararası “İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Bilgi Şöleni*, Türk Ocağı Genel Merkezi, Ankara 2013.
- Alyılmaz, Cengiz, “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, Erzurum 2002, s.303-311
- Aydınlı, Osman, “Semerkant”, *DİA*, 36, Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 481-484.
- Aydınlı, Osman, *Fethinden Samaniler’in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, Basılmış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Babur, *Babürname*, Çeviren. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları İstanbul 2006.
- Bartold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (hızl.), Kervan Yayınları, İstanbul 1981.
- Belenitskiy, A., Bentoviç, İ., Bolşakov, O., *Srednevokii Gorod Sredney Azii*, Nauka, Leningrad 1973.
- Bretschneider, M.D., *Mediaeval Researchers from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1881.
- Bilici, K.Z., “Asya Rönesansı: Timurlu Çağı’nın Mimarlık Mirasını Anlamak”, *Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, 9 (2). s.5-13.
- Burton, A., “Son Kervan Ateşleri”, *Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500*, Derleyen: Vincent Fourniau, Çev: Ali Berktaş, İstanbul 2005, s.93-106.
- Chavannes, E., *Documents Sur Les Tou-kiue (Turks) Occidentaux*. Petersburg 1903.
- Chavannes, E., *Batı Türkleri*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat*, Çev:Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitapları, İstanbul 2016.
- Curtius, Q, *Historie Van Alexander Den Grooten*, Amsterdam 1764.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, *Orta Asya’da Timuriler, Çin’de Ming Münasebetleri Ch’en Ch’eng Elçilik Raporları*, İstanbul Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1995.
- Çelik, M.B., *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. Sakarya 2009.

- Çeşmeli, İbrahim, “odglularda Sosyo-Kültürel Yapı ve Sanat”, *Mimarlık Dekorasyon Dergisi*, 2007, s.130-142.
- Çeşmeli, İbrahim, Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi, Sanat Tarihi Yıllığı, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2002, XV.s.57-90.
- Dani, A.H. –P. Bernard, P., “Alexander and His Successors In Central Asia”, *History of Civilization of Cental Asia*, Vol. II, Unesco Publishing, 1996, s.66-94.
- Du Hwai <http://www.silk-road.com/artl/srtravelmain.shtml>.
- Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C.VII-VIII, sa.1, İstanbul 1940-42, s.125-189.
- Ekrem, N. H., *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.
- Ekrem, E., *Hsüang-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Fourniau, Vincent, “Yeni Bugün, Yeni Geçmiş”, *Timur'un Vaha Kenti: Semerkand*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.9-15.
- Green. N., *Writing Travel In Central Asian History*, İndiana Unv. Press. 2014.
- Gömeç, Saadettin, “Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:28, Sayı:46, 2009, s.1-34.
- Güven, İ.H., *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi*, Basılmamış YL. Tezi, Çanakkale 2011.
- Hudud Al-Alem*, Translate: Minorsky, London 1937.
- İbn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev: Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000.
- İbn Havkal, *Suret El-Arz*, çev Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Hurdazbih, *Yolların ve Ülkelerin Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- İbn Fakih, *Kitab'ül Buldan*, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Haz: Yusuf Ziya Yörükkan, Ötüken Yay. İstanbul 2013.
- İstahri, *Mesaliku'l- Memalik Ülkelerin Yolları*, Çev: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviren: Tufan Gündüz, Yeditepe Yay. İstanbul 2016.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't Türk*, Tercüme: Besim Atalay, C.III, Ankara 1985.
- Kazvini, *Asaru'l Bilad ve Abharu'l-İbad*, Beyrut.
- Kehren, Lucien, “Semerkand'da Bir İspanyol”, *Timur'un Vaha Kenti: Semerkand*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 29-46.

- Kütükoğlu, M.S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları 1998.
- Maden, S., “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37. Erzurum 2008, s.147-158.
- Marco Polo, *Geziler Kitabı*, Çev:Ömer Güngören, Yol Yay. İstanbul 2017.
- Mızrak, E.Ç., “Yüeh-Chih’lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XIX, 2014, ss.371-404.
- Mukaddesi, *Ahsenü’-t- Takasim*, Selenge Yay., İstanbul 2015.
- Özcan, Altay Tayfun, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar," *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 33, s. 55, Ankara 2014, s. 122-162.
- Rachewiltz, I., *The Hsi-Yu Lu By Yeh-Lü Ch'u-Ts'ai*, Vol.21, Taylor&Francis, 1962, 1-128.
- Schilterberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Schuyler, Eugene, *Türkistan, Paradigma Yayınları*, İstanbul 2007.
- Semerkandi, A., *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma'i Bahreyn*, (Ed. A.Kayumov M.Ali)(trc. Asaniddin Urumbayev), Taşkent: Özbekistan 2008.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, V, Çeviren: (H.L. Jones), Harward Unv. Press. 1961.
- Strange, G. L., *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.
- Ükten, Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, *Eskişehir O.G.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 2017, 18(2), s.137-164.
- Yakubovsky, A., *Semerkand*, Yay. Haz.: İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018.
- Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, III, Daru's Sadır, Beyrut.
- Yıldırım, K. “Türk Menşeli Çin Aileleri-II”, *Türkiyat Mecmuası*, C.25/Güz, 2015. s.359-371.
- Yüksel, Musa Şamil, “Timur’un Yükselişi ve Batı’nın Diplomatik Cevabı 1390-1405”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, Sayı 18, s.231-243.
- Zeren, M., *Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı Gök-Türkleri Hakkında Bilgiler*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.
- Yule, H. - Cordier, H., *Cathay and the Way Thither, Being a Collection of Medieval Notices of China*, Vol. I, London 1915.